

Mikael Agricolan teosten kielen *päin*-yhdyssanat suhteessa *päin*-partikkeleihin

1 Johdanto

Mikael Agricolan teosten kieli¹ edustaa vanhinta kirjasuomea. Teoksia kirjoitettaessa suomen kielen kirjoittamiseen ei ollut juuri esikuvia tai malleja, ja kirjoitusjärjestelmä haki vasta muotojaan. Lisäksi Agricolan kieli on pääosin käännöskieltä, johon lähdetekstit ovat vaikuttaneet paljon: tekstiä on käännetty tarkasti sanasta sanaan eikä vieraiden kielten mallia ole edes pyritty välttämään. Kielellinen vaihtelu oli tavallista 1500-luvun teksteissä, eikä kirjoitusasun vaihtelemattomuus ollut erityinen tyyli-ihanne.

Myös yhteen ja erikseen kirjoittamisessa on Agricolan kielessä epäsäännöllisyyttä. Selvästi yhdyssanoilta vaikuttavat sanat on joskus kirjoitettu erikseen, kuten *kaksi kielinen*, ja joskus taas esiintyy sellaisia yhteen kirjoitettuja sanoja, jotka nykykielessä olisivat sanaliittoja, kuten *ylenan-kara*. (Esimerkit Vaittinen 2007, 524.) Lisäksi samat sanat voidaan kirjoittaa toisinaan yhteen, toisinaan erikseen, kuten *ylhäältäpäin* ~ *ylhäältä päin*. Agricolan kielen yhdyssanoja tutkineen Tanja Toropaisen mukaan yhteen ja erikseen kirjoittaminen on Agricolan kielessä kuitenkin aiemmin ajateltua vakaampaa ja erilaisten sanayhtymien yhteen ja erikseen kirjoittamista voidaan pitää tarkoituksellisena. (Toropainen 2014, 36; 2017, 52; ks. myös Vaittinen 2003; 2007 ja Toropainen 2015.)

Olen kirjoittanut aiemmin Agricolan kielen *päin*-partikkelista (Merimaa 2007). Jotta Agricolan *päin*-sanasta saadaan kattava kuva, on tutkittava myös yhdyssanojen osina olevia *päin*-sanoja. Tämän tutkimuksen tavoitteena on selvittää ensinnäkin, onko *päin*-sanana yhteen ja erikseen kirjoittaminen Agricolan kielessä säännönmukaista ja mitkä seikat ovat vaikuttaneet oikeinkirjoitukseen. Toisena tutkimustehtävänä on Agricolan *päin*-yhdyssanojen ja

1 Vastedes lyhemmin Mikael Agricolan kieli.

päin-partikkelien työnjaon selvittäminen, jota päästään tutkimaan tarkastelemalla *päin*-sanan sisältävien yhdyssanojen merkityksiä ja vertaamalla niitä *päin*-partikkelirakenteisiin. Tarkastelen myös sitä, miten Agricolan käyttämät lähdetekstit ovat vaikuttaneet *päin*-yhdyssanoihin, ja sitä, onko Agricolan kielen ja nyky-suomen *päin*-sanana käytössä eroja.

Käsittelen seuraavaksi prototyypisten yhdyssanojen ja sanaliittojen eroja. Esittely luo teoreettisen pohjan *päin*-sanana yhteen ja erikseen kirjoittamisen tarkastelulle. Sen jälkeen siirryn käsittelemään Agricolan kielen *päin*-sanoja. Koska sanaliittomuotoisia *päin*-partikkeleita on jo tarkasteltu aiemmassa julkaisussa (Merimaa 2007), tämän tekstin pääpaino on *päin*-yhdyssanoissa. Sanaliittomuotoiset *päin*-sanat kulkevat kuitenkin tekstissä kaiken aikaa yhdyssanojen rinnalla, jotta *päin*-sanasta saadaan muodostettua kokonaisvaltainen kuva.

2 Yhdyssanat ja sanaliitot

Yhdyssana on perinteisesti määritelty kahdesta tai useammasta sanasta koostuvaksi sanaksi, joka on yhden yksittäisen käsitteen nimitys (esim. VISK § 398). Määritelmä on kuitenkin ongelmallinen esimerkiksi siksi, että myös monet sanaliitot ovat yksittäisen käsitteen leksikaalistuneita nimityksiä. Yhdyssanojen tarkastelu prototyypisyyden kautta avaakin yhdyssanojen luonnetta määritelmää paremmin. Laura Tyysterin (2015, 26) mukaan prototyypisen yhdyssanan piirteitä ovat seuraavat: 1) yhdyssana koostuu itsenäisistä lekseemeistä, 2) osien välillä oleva raja vastaa syntaktista rajaa, 3) yhdyssanalla on puheessa yksi pääpaino, 4) yhdyssanaa vastaava sanaliitto ei ole syntaktisesti mahdollinen, 5) yhdyssana on eriytynyt semanttisesti osistaan, ja se on yksittäisen käsitteen nimitys ja 6) yhdyssana on morfologisesti ehyt kokonaisuus.

Kun tarkastellaan prototyypisten yhdyssanojen ja sanaliittojen eroja, yhtä pääpainoa on pidetty tyypillisenä yhdyssanan piirteenä, mutta painokriteeri on kiistetty tutkimuksissa suomen kielen osalta (Tyysteri 2015, 29). Yhdyssanaa voidaan painottaa muiden sanajonojen tapaan myös yhden tai useamman pääpainon kanssa tai kokonaan ilman pääpainoa (Nieminen-Lantee 2011, 72). Agricolan aikaisen painotuksen pohtiminen jäisi spekulatiiviselle tasolle.

Toisena yhdyssanoja sanaliitoista erottavana piirteenä on pidetty kokonaisuuden eriytmistä osistaan. Prototyypisten yhdyssanojen merkitys on jollakin tavalla erikoistunut vastaavaan sanaliittoon verrattuna. Eriytyminen voi olla myös äänteellistä. (Itkonen 1966, 236–237; Vesikansa 1989, 216; Häkkinen 1990, 146.) Toisaalta on huomattava, että yhdyssanat voivat vakiintua kielenkäyttöön, vaikka ne eivät olisi selvästi eriytyneet semanttisesti osistaan. Onkin mahdollista erotella esimerkiksi leksikaalistuneet, vakiintuneet ja tilapäiset yhdyssanat toisistaan (Kosonen 1985, 30–31, 89).

Myös morfologinen eheys ja koskemattomuus erottavat yhdyssanat sanaliitoista. Morfologista eheyttä on 1) yhdysosan pysyvä järjestys, 2) alkuosaan viittaamisen mahdottomuus, 3) sisäisen taivutuksen mahdottomuus ja 4) se, että yhdyssanan osana voivat esiintyä sellaiset muodot, jotka eivät ole mahdollisia syntaktisissa rakenteissa. (Tyysteri 2015, 33.)

Tarkastelun kohteena oleva *päin*-sana on nyky-suomessa toisissa yhteyksissä osa yhdyssanaa, toisissa yhteyksissä sanaliiton osa. *Päin* kirjoitetaan erilleen täydennyksestä silloin, kun se on pre- tai postpositio (*päin seinää, seinää päin*), samoin silloin, kun se esiintyy yhdessä substantiivin tai pronominin kanssa (*mereltä päin, meillä päin*). Silloin kun *päin*-sanaa edeltää *alas-*, *pois-*, *nurin*-tyyppinen adverbi tai partikkeli, kokonaisuuden voi kirjoittaa joko yhteen tai erikseen (*alas päin ~ alaspäin*). (Kielitoimiston ohjepankki.) Aiemmin on ohjeistettu kirjoittamaan partikkelin kanssa esiintyvä *päin* yhteen (ks. esim. Eronen–Maamies–Räikkälä 1996).

3 Agricolan kielen päin-sanat

Agricolan kielessä on 64 yhdyssanamuotoista sanetta, joiden perusosana on *päin*. Sanaliitoiksi kirjoitettuja *päin*-partikkeleita Agricolalla on 133. *Päin*-partikkelit on poimittu lukemalla Agricolan teokset läpi ja varmistamalla Kotimaisten kielten keskuksen Agricola-korpuksesta, että kaikki *päin*-sanat ovat mukana. (Merimaa 2007, 501, 504.) *Päin*-yhdyssanat on poimittu Mikael Agricolan teosten morfosyntaktisesta tietokannasta, joka sisältää kaikki Agricolan teokset morfologisesti, syntaktisesti ja sanastollisesti koodattuina.

Agricolan kielessä esiintyvät seuraavat *päin*-yhdyssanat:

<i>edespäin</i>	36
<i>vastoin-/vastaanpäin</i>	16
<i>alaspäin</i>	4
<i>päältäpäin</i>	2
<i>ylhäältäpäin</i>	2
<i>kunkapäin</i>	1
<i>sieltäpäin</i>	1
<i>ulkoopäin</i>	1
<i>ylöspäin</i>	1

Käsittelen yhdyssanoista ensin *edespäin*- ja *vastoin-/vastaanpäin*-sanat omissa luvuissaan ja sen jälkeen muut *päin*-sanat sisältävät yhdyssanat yhdessä luvussa.

3.1 Edespäin

Edespäin on kirjoitettu Agricolan kielessä aina yhdyssanaksi. Sen määriteosa *edes* on ikivanhan *esi*-sanatulosijamuoto. Sanan *-s* on lativiin päätte, ja *edes*-muodon alkuperäinen konkreettinen merkitys on ollut 'eteenpäin'. Vanhassa kirjakielessä sitä on käytetty etuliitteenä, kun on muodostettu yhdyssanoja vieraiden kielten mallin mukaisesti. (SKES; SSA; NES s.v. *edes*.) *Edespäin*-sanaa ei käytetä nyky-suomessa juuri muuten kuin rakenteessa *ja niin edespäin*. Sen sijaan käytössä on *eteenpäin* (ja *edelleen*). *Edespäin* on Agricolan *päin*-yhdyssanoista prototyyppisin. Ensinnäkin sen merkitys on erikoistunut. Toiseksi se on morfologisesti koskematon: yhdysosien järjestys on pysyvä, yhdyssanan alkuosaan ei voi viitata eikä sanassa ole sisäistä taivutusta.

Agricolan kielen *edespäin*-adverbeilla ilmaistaan tyypillisesti aikaa, ja yleensä adverbin merkitys on 'vastedes; myöhemmin' (14 esiintymää; esim. 1) tai 'lisäksi, vielä' (11 esiintymää; esim. 2).

- (1) Seke telle haul / ia telle aialla / ia ei wan **edespain**. (A-III-743-reun1)
- (2) **Edhespain** Apollosta meiden Welieste / tietke ette mine olen wsein henen mananut tuleman teiden tygenne Welieden cansa – – (A-II-493-[1Kor-16:12])

Muut *edespäin*-adverbin merkitykset ovat Agricolalla harvinaisia:

'sen jälkeen, siitä lähtien, sitten'	4
'edempänä'	2
'edelleen, jatkuvasti'	1
'eteenpäin'	1

'myöhemmäksi'	1
'etuperin'	1
ja niin edespäin	1

Muussa vanhassa kirjasuomessa *edespäin* merkitsee lisäksi 'etusuuntaan, edemmäksi, 'jälkeenpäin' ja 'uudelleen' (VKS s.v. *edespäin*).

Vertaamalla Agricolan tekstiä lähdeteksteihin voidaan selvittää, millaisista rakenteista *päin*-yhdyssanat on käännetty. Agricolan pääteos, Uusi testamentti, on suomennettu saksan-, ruotsin-, latinan- ja kreikankielisistä Uuden testamentin versioista. Arthur Hjeltin (1909, 7–14) mukaan Agricola käytti seuraavia lähdetekstejä:

- 1) Erasmus Rotterdamilaisen Uuden testamentin **kreikankielinen** teksti, luultavimmin 5. painos vuodelta 1535 (= KR),
- 2) Erasmusuksen **latinankielinen** käännös vuoden 1527 tai vuoden 1535 painoksena (= ER),
- 3) **latinankielinen** raamatunkäännös Vulgata (= V),
- 4) Lutherin **saksalainen** kokoraamattu, vuoden 1539 painos, ja Uuden testamentin vuoden 1544 painos (= L),
- 5) vuonna 1526 ilmestynyt **ruotsinkielinen** Uusi testamentti (= NT) ja
- 6) vuonna 1541 ilmestynyt **ruotsinkielinen** kokoraamattu (= GVB).

Vertaamalla Agricolan Uutta testamenttia lähdeteksteihin huomataan, että mikään lähdeteksteissä *edespäin*-sanaa vastaavista adverbeista ei ole rakenteeltaan *edespäin*-adverbia vastaava, mutta Agricolan *edespäin*-sanan merkitykset vastaavat lähdetekstien adverbien merkityksiä (esim. 3). Lutherin saksannoksessa Agricolan *edespäin*-adverbin vastineena on yleensä *weiter* 'edespäin, eteenpäin, edelleen, lisäksi, vielä'. Ruotsinkielisissä Uuden testamentin suomennoksissa Agricolan *edespäin*-sanaa vastaavassa kohdassa on erilaisia adverbeja, kuten *yt(t)ermere* 'vielä, lisäksi', *framdeles* 'vastedes, myöhemmin' ja *sedhan* 'sitten, sen jälkeen, siitä lähtien'. Latinankielisissä lähdeteksteissä *edespäin*-adverbia vastaavat yleensä *autem* 'mutta, -pa, taas, edelleen, näet' ja *de cetero* 'vastedes, tästä lähtien'. (Merkityksenselitykset Streng 1997.) Kreikankielisessä laitoksessa Agricolan *edespäin*-adverbia vastaa yleensä *λοιπὸν* 'tästedes, sitten vielä' (Gyllenberg 2004).

- (3) **EDESPEIN** rackat Weliet / rucolema me teite / ia manama Herrasa Jesuses -- (A-II-567-[1Tss-4:1])
WEITER / LIEBEN BRÜDER / BITTEN WIR EUCH / vnd ermanen in dem HErrn Jhesu -- (L)
Yttermera, käre brödher, bidhiom/bidhie wij idher och förmane, genom vår Jesum Christum / Herra Jesum -- (NT; GVB)
de cetero ergo fratres rogamus vos et obsecramus in Domino Iesu -- (V)
Quod superest igitur, fratres, rogamus vos & adhortamur per Dominum Jesum -- (ER)
Τὸ **λοιπὸν** οὖν, ἀδελφοί, ἐρωτῶμεν ὑμᾶς καὶ παρακαλοῦμεν ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ -- (KR)

3.2 Vastainpäin ja vastoinpäin

Agricolan kielessä esiintyvät adverbit *vastoinpäin* (13 esiintymää) ja *vastainpäin* (3 esiintymää). Lisäksi Agricolan kielessä on kaksi sanaliitoksi kirjoitettua *vastain päin* -rakennetta (Merimaa 2007, 513–514). Toinen näistä jakautuu kahdelle riville, jolloin erikseen kirjoittaminen saattaisi johtua puuttuvasta yhdysmerkistä (rivinvaihtokohdissa erikseen kirjoitetuista yhdyssanoista ks. Toropainen 2017, 44, 51). Toinen sanaliittomuotoinen rakenne on kirjoitusasultaan *wastahan päin*. On mahdollista, että tavurakenne ja painosuhteet ovat vaikuttaneet yhteen ja erikseen kirjoittamiseen. Kolmitavuisessa sanassa on tyypillisesti vain pääpaino, nelitavuisessa sanassa myös sivupaino, joka lankeaa kolmannelle tavulle. Mutta koska kyseessä on yhdyssana, sivupaino osuu kummassakin tapauksessa jälkiosan ensimmäiselle tavulle. Sanaliiton osana *päin* on painollisempi kuin yhdyssanan osana (Tyysteri 2015, 29).

Suurin osa Agricolan kielen *vastoin-/vastainpäin*-rakenteista on siis kirjoitettu yhdyssanoiksi ja toinen sanaliitoksi kirjoitetuista *vastain päin* -rakenteista on mahdollista tulkita yhdyssanaksi. *Vastoinpäin* ja *vastainpäin* ovatkin prototyyppisiä yhdyssanoja: niiden merkitys on erikoistunut ja ne ovat morfologisesti koskemattomia, sillä niiden järjestys on pysyvä, niiden alkuosaan ei voi viitata eikä niillä ole sisäistä taivutusta.

Vastoin-/vastainpäin merkitsee Agricolan kielessä ensinnäkin 'päinvastoin, vastakkaisella tavalla, toisin' (esim. 4). Näissä merkityksissä esiintyy kuitenkin vain kuusi tapausta. *Vastoin-/vastainpäin*-sanoista kymmenen merkitsee 'itä vastoin, sen sijaan, toisaalta, puolestaan' (esim. 5). *Vastoin-/vastainpäin* esiintyy yleensä lauseen alussa irrallisena lisänä ja harvemmin verbin määritteenä.

- (4) Mutta yxi weli ioca neurā ombi / kehucan henen Corghotoxesans / Ja **wastoinpäin** / ioca Rikas ombi hen kehucan henen Alandamisesans. (A-II-659-[Jak-1:10])
 EIn Bruder aber der nidrig ist / rhüme sich seiner höhe / vnd der da reich ist / rhüme sich seiner nidrigkeit – – (L)
 En brodher som ringa är, han beröme sigh j hans vphöyelse, Och **twert emoot**, then höghbesitten är, j hans nedherfall – – (NT)
 Men en broder som ringa är, beröme sigh aff sijn vphöyelse, och then som rijk är aff sijn förnedring – – (GVB)
 glorietur autem frater humilis in exaltatione sua dives **autem** in humilitate sua (V-[Jak-1:9–10])
 Glorietur autem frater qui est humilis, in sublimitate sua: **Contra** qui dives est, in humiliatione sui – – (ER)
 Καυχᾶσθω δὲ ὁ ἀδελφός ὁ ταπεινός, ἐν τῷ ὑψει αὐτοῦ· Ὁ δὲ πλούσιος, ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ, ὅτι ὡς ἄνθος χρότου παρελεύσεται· (KR)
- (5) Nin ouat nyt Kielet ydhen * Merckin edeste / ei ninen iotca vskouat / waan ninen iotca ei Usko. Mutta **wastoinpein** / Prophetiat eiuet ole Uskottomain / waan ninen vskolisten tedhen. (A-II-486-[1Kor-14:22])

Agricolan Uuden testamentin käännöksen lähdetekstien adverbit vastaavat Agricolan adverbia merkityksiltään mutta eivät rakenteeltaan (ks. esim. 4). Ruotsinnoksissa on vastavissa kohdissa *twärt/twert emoot* 'päinvastoin', joka on kirjoitettu aina sanaliitoksi. Lutherin

saksannoksessa on yhdysadverbi *wiederum* 'sitä vastoin, toisaalta, puolestaan'. Latinannoksissa on *contra* 'vastaan, (sitä) vastoin' ja *autem* 'vastaanasettaen: mutta, toiselta puolen, sitä vastoin' (Streng 1997) ja kreikankielisessä laitoksessa *τὸναντίον* 'päinvastoin' (Gyllenberg 2007).

3.3 Muut päin-yhdyssanat

Edellä esiteltyjen sananmuotojen lisäksi Agricolan kielessä on kaksitoista yhdyssanamuotoista sanetta, joiden perusosana on *päin*: *alaspäin*, *kunkapäin*, *päältäpäin*, *sieltäpäin*, *ulkoopäin*, *ylhäältäpäin* ja *ylöspäin*. Näistä vain *ylhäältä päin* esiintyy Agricolan kielessä myös sanaliittomuotoisena (Merimaa 2007, 506). Yhdyssanoja on huomattavasti vähemmän kuin sanaliitoksi kirjoitettuja *päin*-rakenteita, joita Agricolan kielessä on 133².

Sekä yhteen että sanaliitoksi kirjoitetut *päin*-rakenteet ovat yhdyssanan prototyypisyyden kannalta pääosin samanlaisia. Yhteen ja erikseen kirjoitettuja *päin*-sanoja käytetään pääosin samoissa merkityksissä, ennen kaikkea suunnanilmauksissa. Yhdyssanoista vain *päältäpäin* ja *ulkoopäin* esiintyvät erikoistuneimmista merkityksistä 'ulkonaisesti, pinnalta'. Agricolan kielien *päin*-partikkelit puolestaan voivat ilmaista suunnan lisäksi kohdetta ja vastaanottajaa. Näitä merkityksiä voi pitää käänöslainoina. Lisäksi *parahin*, *parahimman* ja *parahuten* 'parhaiten' *päin* ilmaisevat tapaa ja *hamaan*-adverbin kanssa esiintyessään *päin*-rakenne merkitsee '(johonkin) asti'. (Ks. tark. Merimaa 2007, 505, 509–515, 518.) Yhdyssanojen merkitys ei siis yleensä ole erikoistunut sanaliittoihin verrattuna.

Morfologisen eheyden kannalta yhdyssanojen ja sanaliittojen välillä on nähtävissä pieniä eroja. Yhdysosien järjestys on kummassakin tapauksessa pysyvä. Yhdyssanojen ja sanaliittojen alkuosaan voidaan viitata, mutta nominin sisältävissä sanaliitoissa luontevammin kuin adverbien ja *päin*-sanat sisältävissä yhdyssanoissa. Sanaliittomuotoisilla rakenteilla on osittainen sisäisen taivutuksen mahdollisuus: *päin*-partikkelien täydennyksenä voi olla inessiivi-, elatiivi-, illatiivi-, adessiivi-, ablatiivi- ja allatiivisijainen nomini, joskaan kaikkia sijoja ei esiinny Agricolan kielessä. Osassa yhdyssanoista on olo-, tulo- ja erosijainen sisäisen taivutuksen mahdollisuus, osassa ei ole lainkaan sisäisen taivutuksen mahdollisuutta.

Käsittelen seuraavaksi kutakin *päin*-yhdyssanaa erikseen.

Alaspäin ilmaisee suuntaa 'korkeammalta paikalta alemmas' (esim. 6). Kaksi näistä *alaspäin*-sanoista esiintyy rakenteessa *alaspäin Öljömäeltä*, jossa suunnan lisäksi on ilmaistu lähtöpaikka.

- (6) Jos sine olet Jumalan poica / nin sööxe sinus *alaspäin* – – (A-II-028-29 [Mt-4:6])
 Bistu Gottes son / so las dich *hinab* – – (L)
 Est/Äst tw/tu Gudz Son, så geff/giff tigh *her/här vth före*. (NT; GVB)
 si Filius Dei es mitte te *deorsum* – – (V)
 Si filius es Dei, praecipita te *deorsum* – – (ER)
 Ei υἱὸς εἶ τοῦ Θεοῦ, βάλε σεαυτὸν *κάτω* γέγραπται γὰρ – – (KR)

2 Näistä kaksi on edellä käsiteltyjä *vasta(h)an päin* -sanaliittoja.

Esimerkissä 7 *alaspäin* rinnastuu *pahuutehen*-substantiivin kanssa ja *alaspäin* merkitseekin tässä kontekstissa 'huonompaan suuntaan, pahaan päin'.

- (7) Sille sen ensimeijsen Inhimisen Adamin cautta / hen lagesi ia turmeltijn synnin cautta / nijn sen saastasudhen nudhe alasastuij caikein Inhimiste' pälle / ette se loondo / ioca hyue / ia oijken sinusta lootu oli / nyt luettan sen turmellun loonnon wighaxi / senwooxi ette henen sisuns quin henelle techtexi ienyt on / wete aijna **pahutehen** ia **alaspain** – (A-I-531)

Lähdetekstien adverbit (ks. esim. 6) vastaavat Agricolan *alaspäin*-adverbia merkitykseltään mutta eivät rakenteeltaan: Lutherin saksannoksessa on *hinab* ja *herab* 'alaspäin', ruotsinnoksissa *vt̄h före* 'alaspäin', *in till* 'lähellä, lähelle, asti' ja *nedh för* 'alaspäin', latinannoksissa *deorsum* 'alaspäin' ja *ad* 'kohti, päin' (Streng 1997) ja Erasmusuksen kreikankielisessä laitoksessa *κάτω* 'alas' ja *πρός* 'luo, kohti' (Gyllenberg 2004).

Kunkapäin esiintyy Agricolan kielessä kerran (esim. 8). Yhdyssanan määriteosana on vanhassa kirjasuomessa esiintyvä *kunka* 'mihin, minne' (VKS s.v. *kunka*). **Kunkapäin** on suuntaa ilmaiseva adverbi, jonka merkitys on 'mihinpäin'. Lähdeteksteissä on vastaavissa kohdissa 'mihin, minne' -merkityksiset *wo hin* ja *hwart*.

- (8) * Cuhunga ikenens) Mutamat ei tahdo Christusta seurata / ellei he wissit ole / **cungapein**. (A-II-043-[Mt-8:00])

Päältäpäin esiintyy Agricolan kielessä kaksi kertaa (esim. 9). Se esiintyy kummassakin tapauksessa yhteydessä, jossa puhutaan uudelleensyntymisestä, ja se viittaa uudelleensyntymän ruumiilliseen puoleen, ihmisen ulkokuoreen. Sen merkitys on 'pinnalta, ulkokuorelta'. Nämä kohdat on käännetty saksankielisestä alkutekstistä, ja kummassakin on *päältäpäin*-adverbia vastaavassa kohdassa sanaliittomuotoinen rakenne *von oben herab* 'jostakin' + 'ylhäältä' + 'alas'. (Agricolan *päältä*-adpositiosta ks. Salmi 2010, 182–185.)

- (9) Anna sine meille meide' rumillinen oma leijpe / sen pälle olemisen catomatoin leijpe / se aijnoa ijancaikisen elemen roca / se on / se sinun caltaijjes / caikiwaltias / eleue sanas / quin on lihaxi tullut / nimetten / meiden HERRAS Jtsuses Christuses / iosta me ninquin pienet lapset wdhesta **päldepein** synnyne / totisesta rokittamme / sijne olemises / ionga me sinulda otima / – (A-I-784)

Suuntaa ilmaiseva **sieltäpäin** esiintyy kerran Agricolan kielessä (esim. 10).

- (10) Mutta sijtequin Christin Usko ia Christikunda Romijn ia Wallin mahan tuli / nin sen Wden Testamentin kiriat Latinaxi tulkittin / iosa se kieli prucatan. Nyt ette Christin Usko ia Christiku'da ombi sijtte **sieldepein** tullut Saxaman / Engelandijn / Tanmarckin / Rotzin / ia mös tenne / ia muihin Makundhijn iotca ouat sen Romin Kircon alla olluet – (A-II-015-[UT-e])

Ulkoapäin ilmaisee nykykielessä 'ulkoa; ulkopuolelta' (KS). Agricolan *ulkoopäin*-sanana merkitys on lähinnä 'ulkonaisesti' (esim. 11). Teksti on käännetty Lutherin rakenteesta *von ausen* ('jostakin' + 'ulkoa, ulkopuolelta') ja ruotsinnoksista *vt(h)wertes* 'ulkonaisesti'.

- (11) * Salaus) Sacramenti eli Mysterion cutzutan Salaus / taica iocu werhottu cappale / iolla quitengin ombi **wlcopein** oma tydhi³ eli toimitos. (A-II-542-[Ef:5:00])

Adverbi **ylhäältäpäin** (esim. 12) on merkitykseltään lähellä **päältäpäin**-adverbia. Tämä näkyy myös siinä, että **ylhäältäpäin** ja **päältäpäin** on tyypillisesti käännetty samasta rakenteesta *von oben her(ab)*. **Päältä-** ja **ylhäältäpäin**-adverbeja käytetään kuitenkin hieman eri merkityksissä. Siinä missä **päältäpäin** merkitsee myös erityisesti '(ylä)pinnalta' ja esiintyy Agricolan kielessä merkityksessä 'pinnalta' viitattessaan ihmisen ulkokuoreen, **ylhäältäpäin** ilmaisee Agricolan kielessä suuntaa 'ylhäältä, yläpuolelta'. **Ylhäältäpäin** esiintyy Agricolan kielessä kaksi kertaa yhdyssanana. Sen lisäksi se esiintyy kaksi kertaa sanaliittona *ylhäältä päin*. (Ks. Merimaa 2007, 506.) Kuten esimerkistä 12 näkyy, sama raamatunkohta on sekä Rukouskirjassa että Psaltrarissa. Rukouskirjan sanaliitoksi kirjoitettu *ylhäältä päin* on muutettu Psaltrarissa yhdyssanaksi.

- (12) Sine Lijotat wooret **ylhelde pein** / Sine teuttet Maa' hedhelmelle / iotca sine saatat. (A-I-207-[Ps-104:13])

Sine lijotat Wooret **ylheldepein** / Sine teutet Maan hedhelmelle / iongas saatat. (A-III-363-[Ps-104:13])

Ylöspäin ilmaisee Agricolan kielessä suuntaa 'kohti jotakin korkeammalla olevaa' (esim. 13). Kyseisessä tekstikohdassa on ilmaistu myös suuntaa ilmaisevan liikkeen kohde tai päätepiste *sinun* [Jumala] *tyges*.

- (13) Anna sinun rackaudhestas kynelet / Anna wscou ia auuwudhen sijwet / ioijilla mine **ylespein sinun tyges** lenneisin -- (A-I-545)

4 Päin-sanat Agricolasta nykykieleen

Edellä esitetyn perusteella voi päätellä, että erityisesti *edespäin*-sanana käyttö on muuttunut Agricolasta nykykieleen. Vertaamalla Agricolan Uuden testamentin suomennosta ja Uuden testamentin nyky-suomennosta (vuodelta 1992) systemaattisesti toisiinsa saadaan tietoa siitä, onko *päin*-sanana käyttö muuttunut muulla tavoin Agricolasta nyky-suomeen.

Agricolan Uudessa testamentissa on 18 *päin*-sanana sisältävää yhdyssanamuotoista sanetta. Nykyisessä suomennoksessa niitä on enemmän, 29 esiintymää. Vain kerran *päin*-yhdyssanana esiintyy samassa kohdassa Agricolan Uudessa testamentissa ja Uuden testamentin nyky-suomennoksessa. Jo aiemmassa tutkimuksessa on todettu, että nyky-suomeen on muodostettu paljon uusia sanoja ja käsitteitä yhdistämällä sanoja, ja yhdyssanoja on nykykieleessä enemmän kuin vanhassa kirjasuomessa (Jussila 1988, 209–219). Sen sijaan *päin*-partikkelin käyttö on vähentynyt Agricolasta nyky-suomeen. Agricolan Uudessa testamentissa on 17 *päin*-partikkelia ja nyky-suomennoksessa niitä on vain kahdeksan (Merimaa 2007, 517). Lähdetekstien prepositiorakenteiden kääntäminen adpositiomaisella *päin*-partikkelilla selittää osaltaan Agricolan kielen *päin*-partikkelien suurempaa määrää. Esiintymämäärät ovat kuitenkin pieniä, joten niiden perusteella ei voi tehdä pitkälle meneviä päätelmiä.

3 *Tydhi* 'merkitys' (Kuutti 2007). Arvi Jännes (1886, 180) on arvellut, että *tydhi* saattaisi merkitä 'merkkiä' (?).

Nykyisen suomennoksen *päin*-sanana sisältävistä yhdyssanamuotoisista saneista yleisin on *päinvastoin* 'vastakkaisella tavalla, vastoin jotakin, aivan toisin'. Muut sananmuodot ovat toiminnan jatkumista ilmaiseva *eteenpäin*, aikaa ilmaisevat *edeltäpäin*, *jälkeenpäin*, *perästäpäin* ja *takanapäin* ja suuntaa ilmaisevat *sisältäpäin*, *taaksepäin*, *ulkoapäin* ja *ulospäin*. *Päin*-yhdyssanojen merkitykset eivät ole juuri muuttuneet Agricolasta nykysuomeen. Ainoastaan jo edellä mainittu *edespäin*-sanana käyttö on muuttunut. Sen käyttö on kaventunut Agricolan monista merkityksistä ja niin *edespäin* -rakenteeseen.

Nyky-suomessa *päin*-partikkeli merkitsee 'kohden, vasten, kohti'; ja sillä ilmaistaan likimääräistä suuntaa tai sijaintia: 'jossakin suunnassa, jostakin suunnasta, johonkin suuntaan'. Lisäksi *päin*-partikkelilla ilmaistaan asentoa ja kehityksen ja muutoksen suuntaa, kuten *Sairas on toipumaan päin*. Nyky-suomen sanakirja luettelee myös joitain marginaalisempia *päin*-partikkelin merkityksiä, kuten *Nyt olemme päin* [kaupasta tms.] 'tasoissa, kuitit, sujut'. (NS; PS; KS.) *Päin*-partikkelin käyttö on muuttunut Agricolasta nykykieleen niin, että Agricolan kielessä *päin*-partikkelilla on sellaisia lähdeteksteistä kumpuavia käyttötapoja, joita sillä ei ole enää nykykieleessä: sillä ilmaistaan kohdetta ja vastaanottajaa. Lisäksi *päin*-partikkelia käytetään nykyisestä poiketen merkityksessä 'asti'. (*Päin*-partikkeleista tarkemmin Merimaa 2007.)

5 Lopuksi

Agricolan kielen *päin*-sanana yhteen ja erikseen kirjoittaminen on hyvin säännönmukaista ja tarkoituksellista. Prototyypin yhdyssanan piirteet eivät kuitenkaan selitä yhteen ja erikseen kirjoittamista kattavasti, sillä useimmat yhdyssanat ja sanaliitot ovat prototyypin yhdyssanan kriteerien kannalta samankaltaisia. Sekä *päin*-yhdyssanojen että -sanaliittojen osien järjestys on pysyvä, eikä niissä ole muotoja, jotka eivät olisi mahdollisia syntaktisissa rakenteissa. Lisäksi *päin* toimii sekä yhdyssanojen osana että partikkelirakenteissa pääosin samoissa tehtävissä. Sen keskeisin funktio on ilmaista suuntaa. Yhdyssanoista *edespäin* ja *vastoin* - *vastaanpäin* erottuvat prototyypisyyden kannalta muista *päin*-yhdyssanoista ja -sanaliitoista siten, että niiden merkitys on erikoistunut sanaliittoon verrattuna. Toiseksi niissä ei ole sisäisen taivutuksen mahdollisuutta. Muissa *päin*-yhdyssanoissa ja -sanaliitoissa puolestaan on suppea sisäisen taivutuksen mahdollisuus (*jossakin*, *jostakin*, *johonkin päin*). Lisäksi *edespäin* ja *vastoin* - *vastaanpäin* -yhdyssanojen alkuosaan ei ole mahdollista viitata niin kuin muiden *päin*-yhdyssanojen alkuosaan ja *päin*-partikkelien täydennykseen.

Päin-sanana kanssa rakenteen muodostavan sanana sanaluokka on yhteen ja erikseen kirjoittamista määräävä tekijä. Kaikki nominit on kirjoitettu Agricolan kielessä erikseen *päin*-sanasta. *Päin*-sanana kanssa rakenteen muodostava nomini on tyypillisesti paikallissijainen ja *päin* on adpositiomainen partikkeli. (Merimaa 2007, 507–508; 517.) Vastaavasti adverbi ja *päin* on kirjoitettu Agricolan kielessä miltei aina yhdyssanaksi. Adverbi ja *päin* on kirjoitettu vain viisi kertaa sanaliitoksi, ja nämä sanaliitot ovat 7 prosenttia kaikista adverbien ja *päin*-sanana sisältävistä rakenteista. (Sanaliittojen osalta ks. Merimaa 2007, 514.) Myös nykykieleessä *päin* kirjoitetaan vastaavalla tavalla yhteen ja erikseen.

Lähdetekstien rakenteet ovat ohjanneet käännostratkaisuja suomen kielen sanarakenteiden hahmottamisen ohella siten, että Agricola on suomentanut lähdetekstien prepositiorakenteet sanaliittomuotoisilla *päin*-partikkelirakenteilla (Merimaa 2007, 505) ja adverbit yhdyssanamuotoisilla *päin*-sanana sisältävillä adverbeilla. Lähdetekstien adverbit vastaavat Agricolan

adverbeja merkitykseltään mutta eivät rakenteeltaan. Useimmissa lähdeteksteissä *päin*-yhdyssanoja vastaavat adverbit on kirjoitettu yhdyssanoiksi, mikäli ne koostuvat useammasta osasta, mutta erityisesti ruotsinkielisissä lähdeteksteissä on myös sanaliittomuotoisia adverbeja Agricolan yhdyssanoja vastaavissa kohdissa.

Päin-sanojen yhteen ja erikseen kirjoittamisen lisäksi myös niiden merkitys on muuttunut vain vähän Agricolasta nykysuomeen ja lähinnä siten, että vieraiksi katsotut funktiot on jätetty pois käytöstä. *Päin*-partikkeli ilmaisee Agricolalla kohdetta ja vastaanottajaa ja esiintyy merkityksessä 'asti', ja *edespäin*-sanaa käytetään Agricolan kielessä merkityksissä, joissa se ei enää nykykielessä esiinny.

HEIDI SALMI

heidi.salmi@utu.fi

Lähteet

Aineslähteet

- A = *Mikael Agricolan teosten tieteellinen editio ja morfosyntaktinen tietokanta*. INABA, NOBUFUMI – SALMI, HEIDI – NUMMILA, KIRSI-MARIA – TOROPAINEN, TANJA. Hankkeen johtaja KAISA HÄKKINEN. Lauseopin arkisto, Turun yliopisto ja Kotimaisten kielten keskus.
- ER = *Desiderii Erasmi Roterdami opera omnia VI*. LUGDUNI BATAVORUM 1705. Näköispainos. The Gregg Press Limited, London 1962. Uuden testamentin Erasmusuksen latinankielinen käännös.
- GVB = *Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526*, utgivet av NATAN LINDQVIST. Stockholm 1941 ja *Biblia, Thet är, All then Helgha Scrifft, på Swensko*. Tryckt j Upsala 1541.
- KR = *Desiderii Erasmi Roterodami opera omnia VI*. LUGDUNI BATAVORUM 1705. Näköispainos. London: The Gregg Press Limited 1962. Erasmusuksen kreikkankielinen Uusi testamentti v:n 1535 laitoksesta.
- L = LUTHER, MARTIN, D.: *Die gantze Heilige Schrifft Deudsch*. Wittenberg 1545. Herausgegeben von HANS VOLZ unter Mitarbeit von HEINZ BLANKE. Textredaktion Friedrich Kur. München: Rogner & Bernhard 1972.
- NT = *Thet Nyia Testamentit på Swensko af år 1526*. Ånyo utgifvet af AKSEL ANDERSSON. Uppsala 1893. *Pyhä Raamattu. Vanha testamentti. Uusi testamentti*. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Saatavissa <http://www.evl.fi/raamattu> [viitattu 30.3.2020].
- V = *Hieronymi Vulgata*. Saatavissa <http://www.intratext.com/X/LAT0001.htm> [viitattu 26.9.2019].

Muut lähteet

- ERONEN, RIITTA – MAAMIES, SARI – RÄIKKÄLÄ, ANNELI 1996: Yhdyssanat. *Kielikello* 4/1996. Saatavissa <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=397> [viitattu 26.9.2019].
- GYLLENBERG, RAFAEL 2004: *Uuden testamentin kreikkalais-suomalainen sanakirja*. 6. painos. Yliopistopaino, Helsinki.
- HJELT, ARTHUR 1909: *Mikael Agricola Uuden Testamentin kääntäjänä*. Juhlaesitelmä Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikokouksessa 19. p. tammik. 1908. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 1990: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. SKS, Helsinki.
- 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Juva.

- JUSSILA, RAIMO 1988: *Agricolan sanasto ja nyky suomi*. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*, 203–228. Tietolipas 112. SKS, Helsinki.
- ITKONEN, ERKKI 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. WSOY, Helsinki.
- JÄNNES, ARVI 1886: Jälkileikkuuta Agricolan kielestä. *Virittäjä* 2, 145–183.
- KOSONEN, KIRSTI 1985: *Nominatiivialkusten yhdyssubstantiivien semantiikkaa*. Pro gradu -tutkielma. Suomen kieli, Joensuun yliopisto.
- KS = *Kielitoimiston sanakirja*. Saatavissa <http://mot.kielikone.fi/mot/turkuyo/netmot.exe?UI=figr&height=153> [viitattu 24.4.2020].
- KUUTTI, PIRKKO 2007: Mettisestä mysteeriin. *Kielikello* 2/2007. <http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1804> [viitattu 21.10.2019].
- Kielitoimiston ohjepankki*. *Yhdyssana vai ei: nurin päin vain nurinpäin?* Saatavissa <http://www.kielitoimistonohjepankki.fi/selaus/441/ohje/129> [viitattu 26.9.2019].
- MERIMAA, HEIDI 2007: Mikael Agricolan teosten *päin*-partikkeli. *Virittäjä* 111, 501–522.
- NES = HÄKKINEN, KAISA 2004: *Nyky-suomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki.
- NIEMINEN, TOMMI – LANTEE, ANNA 2011: *Yhdyssanasta suomen kielessä ja puheessa*. STEFAN WERNER ja TOMI KINNUNEN (toim.): *XXVI Fonetikan päivät 2010*, 69–74. University of Eastern Finland electronic publications, Joensuu. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-61-0391-4>.
- NS = *Nyky-suomen sanakirja*. WSOY, Porvoo. 1951–1961.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. 1990–1994.
- SALMI, HEIDI 2010: *Mikael Agricolan teosten kielen ala-, ylä- ja pää-vartaloiset adpositiot*. Turun yliopiston julkaisuja C 307. Turun yliopisto, Turku. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-4506-1>
- SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 1974–1981.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä: etymologinen sanakirja I–III*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1992–2000.
- STRENG, ADOLF V. 1997: *Latinalais-suomalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimintuksia 196. SKS, Helsinki.
- TOROPAINEN, TANJA 2014: *Ylen*-alkuiset sanat Mikael Agricolan teoksissa. *Sananjalka* 56, 29–49. <https://doi.org/10.30673/sja.86729>
- 2015: Adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit Mikael Agricolan teoksissa. *Sananjalka* 57, 53–85. <https://doi.org/10.30673/sja.86737>
- 2017: *Yhdyssanat ja yhdyssanamaiset rakenteet Mikael Agricolan teoksissa*. Turun yliopiston julkaisuja C 439. Turun yliopisto, Turku. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6875-6>
- TYYSSTERI, LAURA 2015: *Aamiaiskahvilasta ötökkätarjontaan. Suomen kirjoitetun yleiskielen morfosyntaktisten yhdyssanarakenteiden produktiivisuus*. Turun yliopiston julkaisuja C 408. Turun yliopisto, Turku. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6184-9>
- VAITTINEN, TANJA 2003: Vanhan kirjasuomen yhdysverbit. *Sananjalka* 45, 45–66. <https://doi.org/10.30673/sja.86641>
- 2007: Mikael Agricolan teosten yhdysadjektiivit. *Virittäjä* 111, 523–542.
- VESIKANSA, JOUKO 1989: *Yhdyssanat*. JOUKO VESIKANSA (toim.): *Nyky-suomen sanavarat*, 213–258. WSOY, Helsinki.
- VISK = *Ison suomen kielioppi*. Verkko-versio. AULI HAKULINEN – MARIA VILKUNA – RIITTA KORHONEN – VESA KOIVISTO – TARJA RIITTA HEINONEN – IRJA ALHO. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki 2008. Saatavissa <http://scripta.kotus.fi/visk> [viitattu 26.9.2019].